

ЗМІСТ ТА МЕЖІ ДІЇ ПРИНЦИПУ «NON REFORMATIO IN PEIUS» У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

THE CONTENT AND LIMITS OF THE NON REFORMATIO IN PEIUS PRINCIPLE IN COMMERCIAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Озадовський І.Л., аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено наукове дослідження змісту та меж дії принципу «non reformatio in peius» у господарському судочинстві України, який, попри відсутність прямого закріплення в процесуальному законі, широко застосовується в практиці господарських судів. Автор критично оцінює існуючий підхід Верховного Суду до формулювання визначення принципу «non reformatio in peius» у спосіб, за якого «особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги», зазначаючи, що таке визначення, у випадку буквального прочитання, обмежує дію згаданого принципу стадією касаційного оскарження (у позовному провадженні) і, до того ж не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скажника за касаційною скаргою іншого. Запропоноване Касаційним господарським судом тлумачення, за якого «скарга» означає, зокрема «позов», повністю зазначену проблему не усуває. До того ж, таке прочитання визначення позбавляє відповідача захисту, який принцип «non reformatio in peius» надає в суді апеляційної інстанції, що Касаційний господарський суд помилково визнав правильним. Ураховуючи існуючу практику Касаційного цивільного суду, Великої Палати Верховного Суду, національну та зарубіжну доктрину, запропоновано уточнити, що принцип «non reformatio in peius» означає, що особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги. Обґрунтовано, що дія принципу «non reformatio in peius» підлягає застосуванню на стадіях апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, а також нового розгляду справи в результаті такого оскарження. Виснувано, що згаданий принцип не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних. Автор доводить, що аналізований принцип не обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, однак обмежує в праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скажника.

Ключові слова: принцип правової визначеності, апеляційна скарга, касаційна скарга, апеляційне оскарження, касаційне оскарження, новий розгляд, судова практика, нововиявлені обставини, виключні обставини.

The article presents a scholarly analysis of the content and limits of the non reformatio in peius principle in the context of commercial proceedings in Ukraine. Although this principle is not explicitly codified in the procedural legislation, it is widely applied in the practice of commercial courts. The author critically assesses the current approach of the Supreme Court to defining the non reformatio in peius principle in such a way that «a person who appeals a court decision may not be placed in a worse position than that which, as a result of their own appeal, they achieved in the lower instance». It is argued that, when interpreted literally, this definition limits the application of the principle to the cassation stage (in action proceedings) and also prevents the court from modifying the appealed decision in a way that worsens the position of one appellant based on the cassation appeal filed by the other. The interpretation proposed by the Commercial Cassation Court, whereby the term «appeal» includes, inter alia, a «statement of claim», does not fully resolve the problem. Moreover, such an interpretation deprives the defendant of the protection afforded by the non reformatio in peius principle at the appellate stage – a position the Commercial Cassation Court has mistakenly accepted as correct. Taking into account the case law of the Civil Cassation Court, the Grand Chamber of the Supreme Court, as well as national and foreign doctrine, the article proposes a revised definition of the principle: a person who appeals a court decision, as a result of their own appeal, may not be placed in a worse position than the one they achieved in the lower court. It is substantiated that the principle applies not only at the appellate and cassation stages but also during the retrial following the annulment of a court decision as a result of such an appeal. It is concluded that the aforementioned principle may not restrict the court's powers in situations where circumstances arise that are legally classified as newly discovered or exceptional. Furthermore, the author argues that the non reformatio in peius principle does not constrain the court's right to provide its own legal assessment of the case, including through changes to the reasoning of the challenged decision, but it does limit the court's ability to revise the established facts and circumstances of the case in a way that would be detrimental to the appellant.

Key words: principle of legal certainty, appeal, cassation appeal, appeal proceedings, cassation proceedings, retrial, judicial practice, newly-discovered circumstances, exceptional circumstances.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що Господарським процесуальним кодексом України не передбачений принцип «non reformatio in peius» (заборони повороту до гіршого) [1, с. 156], останніми роками він активно застосовується в практиці господарських судів. Раніше нами було з'ясовано, що принцип «non reformatio in peius», як прояв загальноправового принципу недопустимості змін до гіршого та, у такий спосіб, елемент принципу правової визначеності, діє безпосередньо на підставі положень частини першої статті 8 у її взаємозв'язку з пунктом восьмим частини другої статті 129 та статтею 55 Конституції України [2, с. 57–58]. Утім такий висновок не дає відповіді на низку питань, пов'язаних як зі змістом принципу «non reformatio in peius», так і з межами його дії. Визначення принципу «non reformatio in peius», яке використовується Верховним Судом, у випадку буквального прочитання обмежує застосування вказаного принципу касаційною стадією і, до того ж, не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скажника за касаційною скаргою іншого,

що, на перший погляд, видається абсурдним. Водночас окрема правозастосовна практика Касаційного господарського суду дає підстави вважати, що в суді апеляційної інстанції відповідач-апелянт – на відміну від позивача-апелянта – не може розраховувати на захист від погіршення свого становища внаслідок перегляду справи за власною скаргою [1, с. 158], що не є має логічного обґрунтування і не узгоджується з протилежною судовою практикою Касаційного цивільного суду та Великої Палати Верховного Суду. Своєю чергою межі дії принципу «non reformatio in peius» залишаються малодослідженими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалізація принципу «non reformatio in peius» в господарському судочинстві України отримала не багато уваги з боку вітчизняних науковців. Ключовою працею в цьому напрямку досліджень є стаття Андронova І.В. (2024) «Застосування принципу «non reformatio in peius» в цивільному та господарському процесі», яка зосереджується на визначенні змісту та меж дії принципу «non reformatio in peius». Водночас, попри свій ґрунтовний характер, праця

Андропова І.В. не виправляє недоліки запропонованого Верховним Судом визначення принципу «*non reformatio in peius*», а також не надає відповіді на питання, чи зберігається заборона на погіршення становище скажника в разі передачі справи на новий розгляд. Окрім того, слід звернути увагу на нашу статтю (2025) «Принцип «*non reformatio in peius*» в господарському судочинстві України», яка присвячена з'ясуванню того, чи є правова підстава для застосування принципу «*non reformatio in peius*» в господарському судочинстві України. У правовій науці багатьох іноземних держав принципу «*non reformatio in peius*» присвячено багато досліджень. Окремо варто виділити праці іспанця Хосе Марії Руїса Морено (José María Ruiz Moreno) та хорваток Невени Альїнович (Nevena Aljinović) і Івани Білушич (Ivana Bilušić). Разом із тим, ураховуючи різні галузі права, у яких здійснювалося дослідження, а також відмінне нормативно-правове регулювання між країнами, праці зазначених авторів прямо не вирішують проблем, що зумовили це дослідження.

Постановка завдань дослідження. З урахуванням викладеного слід сформулювати визначення принципу «*non reformatio in peius*» на основі його змісту та встановити межі дії зазначеного принципу в господарському судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Принцип «*non reformatio in peius*» (заборони повороту до гіршого) почав послідовно застосовуватись у вітчизняному цивільному та господарському судочинстві з 2023 року. Верховний Суд дав зазначеному принципу наступне визначення: «особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги» [1, с. 156].

Буквальний аналіз викладеного вказує на те, що суб'єктом правового захисту принципу «*non reformatio in peius*» є особа, яка оскаржує судові рішення і в попередній інстанції досягла певного становища в результаті подання скарги; а змістом – заборона перегляду рішення не на користь скажника. Із цього, своєю чергою, випливає, що, по-перше, принцип «*non reformatio in peius*» в позовному провадженні застосовується лише на касаційній стадії, оскільки саме тут попередньою є інстанція, у якій розглядалася скарга, а по-друге, – що особа, подавши скаргу, отримує гарантію від погіршення її процесуального становища навіть тоді, коли з скаргою звернулися також інші учасники справи.

Однак таке розуміння визначення принципу «*non reformatio in peius*» є абсурдним щонайменше тому, що не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скажника за касаційною скаргою іншого. Наприклад, якщо позивач просить суд касаційної інстанції збільшити розмір заборгованості, присудженої до стягнення, а відповідач – зменшити, то суд не матиме змоги змінити оскаржене рішення у відповідній частині. Зрозуміло, що такий підхід до розуміння принципу «*non reformatio in peius*» на практиці не застосовується судами.

Касаційний господарський суд у постанові від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22, п. 5.17, інтерпретуючи визначення принципу «*non reformatio in peius*», звернувся до розширювального тлумачення, вказавши що під скаргою може розумітися позов, таким чином, допустивши можливість застосування принципу на стадії апеляційного перегляду судових рішень. Разом із тим таке тлумачення приводить до висновку, до якого власне і дійшов Касаційний господарський суд у п. 5.21 зазначеної постанови, а саме, що «ні в цивільному процесі, ні в господарському процесі неможливо застосовувати [...] «*non reformatio in peius*» на користь особи, яка не зверталася з позовом до суду за захистом порушених прав» [3]. На хибність такої думки звернув увагу Андропов І.В., зауваживши, що таке

обмеження прав відповідача ставить його у нерівне правове становище порівняно з позивачем [1, с. 158], із чим варто погодитися, зокрема, у силу того, що не існує жодної причини, чому вигодонабувачами принципу правової визначеності, складовою якого є принцип «*non reformatio in peius*», не може особа, яка не ініціювала позов.

Більше того, такий підхід не використовується і зарубіжними дослідниками. Наприклад, Х. Морено зазначає, що заборона зміни оскарженого рішення на шкоду єдиному скажнику означає, що скажник не може зазнати жодної шкоди виключно внаслідок подання власної скарги, не роблячи при цьому вказівки на його процесуальний статус [4, с. 4]. Окрім того, Касаційний цивільний суд, а також Велика Палата Верховного Суду послідовно дотримуються позиції, згідно з якою дія принципу «*non reformatio in peius*» захищає також особу, яка не зверталася до суду попередньої інстанції зі скаргою.

Так, у постанові від 31.01.2024 у справі № 183/7850/22 Касаційний цивільний суд застосував принцип «*non reformatio in peius*» на користь позивачів-касаторів, які не були скажниками (апелянтами) у суді попередньої інстанції [5], тобто не є особами, які досягли захищеного становища в результаті своєї ж скарги. При цьому суд зауважив, що «позивачі не можуть потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що такі особи досягнули в попередній інстанції» [5]. Таким чином, Касаційний цивільний суд відкинув досягнення у попередній інстанції певного становища в результаті подання скарги як умову для застосування принципу «*non reformatio in peius*».

Зрештою Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.06.2024 у справі № 756/11081/20 у п. 83 зазначила, що «суд апеляційної інстанції не може вийти і за межі доводів апеляційної скарги, погіршивши при цьому становище заявника (відповідача, який подав апеляційну скаргу). Зазначене узгоджується з принципом заборони повороту до гіршого (*non reformatio in peius*)». При цьому вживане Верховним Судом визначення принципу «*non reformatio in peius*» Велика Палата не міняла [6].

Також варто зауважити, що пропозиція Касаційного господарського суду тлумачити позов як скаргу не змінює факт того, що запропоноване Верховним Судом визначення принципу «*non reformatio in peius*» не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скажника за касаційною скаргою іншого, на що зверталася увага вище.

Вирішення зазначеної проблеми насправді досить просте: сенс запропонованого Верховним Судом визначення принципу «*non reformatio in peius*» залежить від правильності розставлення розділових знаків. Так, якщо принцип «*non reformatio in peius*» визначити як *правило, відповідно до якого особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги* – то суб'єктом правового захисту буде вважатися особа, яка оскаржує судові рішення, а змістом – заборона на зміну судового рішення за результатом розгляду скарги не на користь заявника. Саме таке визначення принципу «*non reformatio in peius*» є логічним, відповідає змісту, який у нього вкладає Велика Палата Верховного Суду, національні та зарубіжні науковці.

Факт того, що принцип «*non reformatio in peius*» не врегульований положеннями Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК), породжує дискусію не лише щодо формулювання визначення згаданого принципу, а й щодо меж його застосування. Очевидно, що принцип «*non reformatio in peius*» підлягає застосуванню на стадії апеляційного та касаційного оскарження судових рішень [1, с. 157]. Однак актуальними залишаються питання щодо того, (1) чи зберігається заборона на погіршення становище скажника, якщо суд повертає справу на

новий розгляд; (2) чи заборона на погіршення становище скажника обмежує повноваження суду у викладенні мотивів свого рішення.

Погляди іноземних правників на збереження заборони повороту до гіршого під час нового розгляду цивільних справ різняться. Одні звертають увагу на те, що це суперечило б самій суті процесу першої інстанції, адже повторний розгляд провадиться відповідно до загальних правил з усіма відповідними наслідками. Інші вважають, що суд першої інстанції при повторному розгляді справи повинен бути пов'язаний принципом «*non reformatio in peius*», оскільки в протилежному випадку реалізація згаданого принципу буде зведена до формальності, а кількість випадків повернення справи на новий розгляд зросте [7, с. 53–54].

Ми вважаємо, що заборона на погіршення становище скажника зберігає свою силу навіть у разі повернення справи на новий розгляд. Подібне нормативно-правове регулювання характерне, зокрема, для кримінального процесу Німеччини та Австрії і може бути обґрунтоване з доктринальної точки зору тим, що «повторний розгляд є наслідком апеляції, і сторона повинна бути впевнена, що не погіршить свою ситуацію не лише в процедурі оскарження, але й на процесуальних стадіях після того, як апеляція була прийнята» [8, с. 492, 496, 500].

У національній правовій системі такий висновок впливає з того, що принцип «*non reformatio in peius*» ґрунтується на положеннях Конституції України, гарантуючи забезпечує прогнозованість (передбачуваність), стабільність і послідовність під час реалізації права на оскарження судових рішень [2, с. 57–58]. Це узгоджується з принципом автономного тлумачення Конституції України, відповідно до якого остання «не повинна тлумачитися згідно з актом, який має нижчу юридичну силу» [9, с. 147]. Оскільки Конституція України не передбачає можливості направлення справи на новий розгляд як наслідок апеляційного чи касаційного провадження, такий новий розгляд не може використовуватися для обходу принципу «*non reformatio in peius*».

Водночас слід зауважити про існування винятків із цього правила. У будь-якому випадку принцип «*non reformatio in peius*» не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних, оскільки їх наявність надає учасникам справи право просити про перегляд судового рішення. Відповідно, відмова суду враховувати виникнення таких обставин під час нового розгляду справи суперечитиме принципу процесуальної економії, адже породжуватися окреме провадження з перегляду судового рішення.

При цьому, на нашу думку, принцип «*non reformatio in peius*» не має розглядатися як такий, що обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, адже доводи скажника мають розглядатися виключно скрізь призму чинного законодавства. Уявимо собі ситуацію, коли апелянт оскаржує судові рішення в справі про стягнення штрафних санкцій за договором, стверджуючи, що суд першої інстанції присудив меншу суму, ніж належить, і суд апеляційної інстанції вбачає обґрунтованість доводів апелянта в цій частині, однак приходить до висновку про неукладеність договору. Вважаємо, що в таких випадках суд апеляційної інстанції не може прийняти рішення про стягнення більшої суми штрафних санкцій і, керуючись ч. 4 ст. 269 ГПК, має вказати на неукладеність договору, однак зобов'язаний при цьому залишити рішення суду першої інстанції у частині задоволених позовних вимог без змін через заборону на погіршення становища скажника. Протилежне тлумачення змісту принципу «*non reformatio in peius*», за якого суд позбавле-

ний права надавати власну правову оцінку обставинам справи, призвело б до ситуації, за якої він був би змушений присудити апелянту те, на що той не має права за законом.

Верховний Суд, здається, притримується подібної позиції. Так, у постанові від 31.01.2024 у справі № 183/7850/22 він відмовився задовольняти вимогу скажника про скасування постанови суду апеляційної інстанції та залишення в силі рішення суду першої інстанції, яким було передбачено для стягнення більший розмір інфляційних витрат, оскільки позивач узагалі не мав права на їх стягнення в силу того, що сума боргу була виражена в іноземній валюті, однак, пославшись на принцип «*non reformatio in peius*», залишив в силі постанову суду апеляційної інстанції у частині присуджених до стягнення інфляційних витрат [5].

Зазначена ситуація принципово відрізняється від тої, коли суд апеляційної інстанції не змінює незаконне рішення на шкоду скажнику, оскільки в тому випадку суд зберігає *status quo*, про перегляд якого ніхто не просить, зберігаючи стабільність правовідносин. У ситуаціях описаних вище, навпаки, суд просять змінити *status quo*, а правовідносини в частині суми штрафних санкцій/інфляційних витрат, яку просить досягнути скажник, залишаються спірними.

Принагідно варто зауважити, що таке тлумачення розуміння принципу «*non reformatio in peius*» не призведе до погіршення становища скажника в силу того, що правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для господарського суду (ч. 7 ст. 75 ГПК) [10].

Водночас, на наше переконання, принцип «*non reformatio in peius*» обмежує суд у праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скажника. Така різниця в підходах пояснюється тим, що, по-перше, на відміну від правильного застосування норм права [11], обов'язок доведення обставин справи перш за все покладається на учасників справи (ч. 3 ст. 13 ГПК) [10], а не на суд. По-друге, обставини, встановлені рішенням суду, що набрало законної сили, як правило, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини (ч. 4 ст. 75 ГПК, ч. 4 ст. 82 ЦПК, ч. 4 ст. 78 КАСУ) [10, 12, 13], а тому зміна викладу фактів та обставин справи може погіршити становища скажника в іншому судовому процесу. Негативний ефект преюдиції частково компенсується тим, що відповідні факти та обставини можуть бути спростовані в межах іншого процесу, однак не виключається повністю, адже заінтересований учасник справи має довести, що встановлені обставини у справі повинні підлягати повторному встановленню та доказуванню у межах цієї справи [14].

Висновки дослідження. Принцип «*non reformatio in peius*» полягає в правилі, відповідно до якого особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї скарги. Дія вказаного принципу в господарському судочинстві України підлягає застосуванню на стадіях апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, а також нового розгляду справи в результаті такого оскарження. При цьому під час нового розгляду справи принцип «*non reformatio in peius*» не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних. Загалом принцип «*non reformatio in peius*» не обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, однак обмежує у праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скажника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андронов І. В. Застосування принципу «non reformatio in peius» в цивільному та господарському процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 155–158. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/34> (дата звернення: 16.02.2025).
2. Озадовський І. Принцип “non reformatio in peius” в господарському судочинстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 1. С. 50–59. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-9> (дата звернення: 26.06.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119486377> (дата звернення: 31.08.2024).
4. Moreno J. M. R. Un intento de aclaración conceptual en el orden jurisdiccional civil: la interdicción de reforma en perjuicio del recurrente. *Revista digital facultad de derecho*. 2010. No. 3. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4125941> (date of access: 16.02.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 31.01.2024 р. у справі № 183/7850/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116840099> (дата звернення: 31.08.2024).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2024 у справі № 756/11081/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617> (дата звернення: 01.09.2024).
7. Maciejewskio J. Principas non reformationis in peius civiliniam procese : Magistro darbas. Vilnius, 2009. 78 p. URL: <https://epublications.vu.lt/object/elaba:1999790/> (date of access: 26.06.2025).
8. Aljinović N., Bilušić I. The prohibition of reformatio in peius in criminal procedure. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*. 2023. Vol. 30, no. 2. P. 491–514. URL: <https://doi.org/10.54070/hlj.30.2.10> (date of access: 16.02.2025).
9. Смчук Л. В. Поняття та засади офіційного тлумачення прав і свобод людини та громадянина. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / Голов. ред. В. В. Завальнюк ; Відп. за вип. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. С. 146–150. URL: <http://hdl.handle.net/11300/8763> (дата звернення: 05.06.2025).
10. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 29.05.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 904/5726/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524308> (дата звернення: 09.06.2025).
12. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 19 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
13. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV : станом на 19 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 30.08.2022 у справі № 904/1427/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106079070> (дата звернення: 08.06.2025).